

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ TUDOMÁNYOS FOLYÓIRAT
XXII. évfolyam

Főszerkesztő
CSANDA GÁBOR

E szám társszerkesztője
MÉSZÁROS ANDRÁS

A szerkesztőbizottság elnöke
ÖLLÖS LÁSZLÓ

Szerkesztőbizottság

Biró A. Zoltán (Románia), Fedinec Csilla (Magyarország), Holger Fischer (Németország),
Gyurgyík László (Szlovákia), Hunčík Péter (Szlovákia), Petteri Laihonon (Finnország),
Lampl Zsuzsanna (Szlovákia), Lanstyák István (Szlovákia), Lengyel Zsolt (Németország),
Liszka József (Szlovákia), Mészáros András (Szlovákia), Simon Attila (Szlovákia),
Szarka László (Magyarország), Andrej Tóth (Csehország), Végh László (Szlovákia)

Tartalom

Tanulmányok

MÉSZÁROS ANDRÁS	
A filozófia Felső-Magyarországon	3
MESTER BÉLA	
Filozófia és nyelv – a filozófia nyelve. Két reformkori magyar filozófus nyelvszemlélete. Erdélyi János és Szontagh Gusztáv	35
FÓRIZS GERGELY	
Tobias Gottfried Schröer nemzetkonceptiója	55
GURKA DEZSŐ	
Greguss Mihály Nyiry István álmfilozófiájával kapcsolatos bírálata a 19. századi álomfelfogások kontextusában	69
NAGY ZSÓFIA	
Reprezentációs küzdelmek a szlovákiai magyar kulturális mezőn	83
GYURGYÍK LÁSZLÓ	
Szlovákia lakosságának községsoros nemzetiségi összetétele az 1950. évi népszámlálás adatai alapján	107
BAKA L. PATRIK	
Az alternatív történelem műfaja	129

Köszöntő

LISZKA JÓZSEF	
A mi Gyulánk	151

Nekrológ

NAGY LÁSZLÓ

Megnyitom a Túlvilágot, hogy lássam atyámat, Oziriszt...

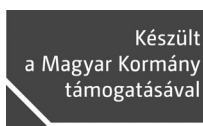
Prof. Dr. Varga Edith (1931–2020) emlékére 157

Könyvek

- Máté Zsuzsanna: „Az aestheticum vizsgálatának célja tehát az értékadó jelentés felkutatása”. Magyar esztétikatörténeti és esztétikai tanulmányok
(Perecz László) 161
- Öllös László: Európai identitás
(Tokár Géza) 163
- Popély Gyula: Szövetségben az ellenséggel
(Godzsák Attila) 165
- Kozári Monika: Andrassy Gyula
(Bodnár Krisztián) 168
- Farkas Gyöngyi: Megszállás vagy segítségnyújtás. A Csehszlovákia elleni intervenció fogadtatása Magyarországon
(Gaál Veronika) 171
- Mohai V. Lajos: Szabadon és kötelezően. Esszék, szorgalmi feladatok
(Csanda Gábor) 174

Lapunk része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences – ERIH Plus) folyóirat-minősítő rendszernek. Folyóiratunk a CEEOL nemzetközi adatbázis által jegyzett.

FÓRUM TÁRSADALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

A szerkesztőség címe: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Park u. 4., 931 01 Somorja. E-mail: csanda@foruminst.sk • Kiadja: Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja. IČO: 34 028 587. Felelős kiadó: Simon Attila igazgató • Nyomdai előkészítés: infopoint Kft. • Nyomta: Adepta, Kft., Csilizradvány • Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával • Pédányyszám: 600 • Ára: 3 € • 2020. szeptember • Nyilvántartási szám: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

FÓRUM SPOLOČENSKOVEDNÁ REVUE

Adresa redakcie: Fórum inštitút pre výskum menšín, Parková 4, 931 01 Šamorín. E-mail: csanda@foruminst.sk • Vydavateľ: Fórum inštitút pre výskum menšín, Šamorín. IČO: 34 028 587. Zodpovedný: Attila Simon riaditeľ • Tlačiarenská príprava: infopoint s.r.o. • Tlač: Adepta, s.r.o., Čiližská Radvaň • S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín • Náklad: 600 • Cena: 3 € • september 2020 • Evidenčné číslo: EV 904/08 • ISSN 1335-4361 • Internet: <http://www.forumszemle.eu>

MESTER BÉLA

Filozófia és nyelv – a filozófia nyelve

Két reformkori magyar filozófus nyelvszemlélete (Erdélyi János és Szontagh Gusztáv)

BÉLA MESTER

Philosophy and Language – the Language of Philosophy. The Language Ideologies of Two Reform-era Hungarian Philosophers (János Erdélyi and Gusztáv Szontagh)

Indexing Terms: common sense tradition, János Erdélyi, Hegelianism, Hungarian philosophy, Slovak language, special terminology, Gusztáv Szontagh

Bevezetés: a nyelvhasználat teoretikus reflexiójának hangsúlyossá válása a reformkorban

Közhelynek számít annak kiemelése, hogy a magyar reformkor idején fölélenkült, sőt, középponti kérdéssé vált az anyanyelv, a nyelvhasználat különböző színterei és változatai iránti érdeklődés. Másképpen fogalmazva, úgy tűnik, hogy a kor minden fontos témáját, legyen szó bár a színházi élet vagy a magyar regény esztétikai kérdéseiről, illetve politikai és gazdasági reformokról, a korabeli közbeszéd az adott szférában való nyelvhasználat vizsgálatán keresztül igyekszik megragadni. Az óhajtott magyar polgárosodás mértékévé válik, hogy az adott színtéren, legyen az a közigazgatás, a politika, az igazságszolgáltatás, vagy éppen a színház, illetve a kézműipar világa, mennyire képes dominánssá válni a magyar nyelv, főként a német és a latin rovására. Nem volt még olyan korszak a művelődéstörténetben, amikor a közbeszéd minden szereplője a reformkorihoz hasonló tudatos reflexióval viszonyult volna a nyelv és a nyelvhasználat kérdéseivel. Jóllehet mindez valóban közhely, ugyanakkor kevés szó esik arról, hogy milyen tipikus szemléletekkel közeledtek a korszak gondolkodói, elsősorban filozófusai a nyelvhez, és ez milyen következményekkel járt a magyar gondolkodás történetének későbbi korszakaira. (A korszak nyelv iránti érdeklődéséből létrejövő, majd felvirágzó nyelvtudományt, főként a történeti nyelvészetet részletesen elemezte a tudománytörténet és a művelődéstörténet; jelentőségét pontosan föl tudjuk mérni. Itt azonban nem ennek a szakdiszciplínának a születéséről kívánok beszélni, hanem a nyelvi kifejezésre vonatkozó teoretikus reflexiókról vagy azok hiányáról.)

A filozófia nyelvhez való viszonyát alapján határozta meg az a kommunikációs szerkezetváltás, amely a különböző európai filozófusközösségekben hosszan, a 17. századtól egészen a 18–19. század fordulójáig zajlott le, nálunk azonban viszonylag gyorsan, és éppen a reformkort megelőző évtizedekben, a magyar Kant-vita (1792–1822) idején ment végbe. A kommunikációs fordulat kettős természetű volt, egyrészt a nyugati filozófia egyetemes latin filozófiai szaknyelvét váltották föl az egyes élő nemzeti nyelveken kialakult új terminológiák, másrészt az iskolafilozófia középkorból örökölt rendje adta át a helyét a filozófia újabb nyilvánosságtereinek, a salonoknak, akadémiáknak, a filozófusok levelezői hálózatainak, végül a szintén nemzeti nyelven kiadott szakfolyóiratoknak. Annak a kettős helyzetnek a klasszikus leírására, amelybe egy a hagyományos egyetemi struktúrában is jelen levő, de az új nyilvánosságtérben is szerepet vállaló filozófus kerül akaratlanul is, Kant két jól ismert fogalompárja szolgál. A königsbergi bölcselelő saját magára is gondol, amikor megkülönbözteti egymástól az ész nyilvános és magánhasználatát, szorgalmazva az új típusú nyilvánosságban megjelenő írásokban materializálódó észhasználat szabadságát; illetve amikor az iskolafilozófia és a világpolgári szemszögből értelmezett filozófia közötti különbséget, egyszersmind értékhierarchiát taglalja. Kant teoretikus reflexiója a szakmai nyilvánosság szerkezetváltására inkább az intézményrendszer átalakulását állítja a középpontba azokkal a következményekkel együtt, amelyek az új helyzetben gondolkodó és publikáló filozófus személyes magatartására nézve fölmerülnek; a publikációs nyelv megváltozása az ő reflexióiban némileg a háttérben marad, jóllehet ő is szembesül e nyelvváltás minden összefüggésével. (Az ő nemzedékének még minden hivatalosan benyújtott, tudományos fokozat vagy egyetemi pozíció elnyerése érdekében létrejött értekezését latinul kellett megírnia; ugyanakkor pontosan érzékelte, hogy németül írott fő műveinek lehetséges európai közönsége nyelvi okokból korlátozott, ezért belátta annak jelentőségét, hogy kritikai filozófiájának legfontosabb munkái még életében megjelentek latin fordításban is.) Az önmagát Kant terminusai szerint értelmezni kívánó korabeli magyar gondolkodó azonban akarva-akaratlanul mindjárt szembesült kommunikációs helyzetének alapvető paradoxonjával; az *iskolafilozófia* világából kilépve, *világpolgári* szemszögből kívánja művelni a filozófiát, ez azonban összekapcsolódik a *magyar nyelvű* publikáció igényével és követelményével. A világpolgári szemszög eszménye és a magyar nyelvű publikáció valósága, amely az illúzióját is lehetetlenné teszi annak az önértelmezésnek, hogy a filozófus az egész emberiségnek ír, beszél, kiáltó ellentétben áll egymással, és óhatatlanul kiélezi azokat a vitákat, amelyek a nemzeti nyelvhasználat, nemzeti kulturális fejlődés és az emberiség egyetemes ügyeinek egymáshoz való viszonyáról folynak.

A nyelvhasználatra való tudatos reflexiót fokozta, ha a szerző többnemzetiségű vidéken, vagy az akkori regionális nyelvhatár valamelyik szélén nőtt fel, illetve iskolázódott. Jó példák erre az akkori északkeleti vármegyékből, a mai Kelet-Szlovákiából származó Erdélyi János és Szontagh Gusztáv. Szontagh szülőhelye, a gömöri Csetnek már akkor is szlovák helynek számított, de néhány befolyásos német ajkú család, nem utolsósorban maguk a Szontaghok, fenn tudtak tartani egy élő német nyelvi közeget, és a helység közel fekszik a magyar nyelvhatárhoz is. Erdélyi szülőfaluja, az Ung megye nyugati

végein fekvő Nagykapos ugyan magyar település, de itt sem kell messzire menni, hogy szlovák, ruszin vagy német nyelvi közegben találja magát az ember. Úgy fogalmazhatunk, hogy mindkét esetben a szlovák–magyar regionális nyelvhatáron, de annak két oldalán felnövő és szocializálódó értelmiségiről van szó. A nyelvhatár két oldala természetesen más nyelvhasználati, nyelvszemléleti mintákat nyújt. Kézenfekvő úgy tárgyalni a 19. századi magyar filozófia egyik meghatározó, sok tekintetben máig tartó hatású vitája két szereplőjének a személyét, mint egy jellegzetes nyelvi asszimilációs stratégia képviselőjének és egy homogén magyar közegben felnőtt szerzőnek az ellentétét, amely éppen a magyar nyelvhasználat és nyelvszemlélet kérdéseiben válik el egymástól. (Szontagh működésének az asszimilációs stratégia alapján való értelmezéséről lásd például: Pukánszky 2000, 48–49. p. Egyetértően idézi Dávidházi 2004, 932. p.) Szontagh, a polgárosult német ajkú nemesi család sarjának esetében valóban van magyarázó ereje a kor sok német származású értelmiségijére jellemző asszimilációs stratégiának, de túlságos leegyszerűsítés lenne az életmű minden mozzanatát ennek keretében vizsgálni, csak ezt tekinteni a szerző értékválasztásai kulcsának. Ugyanilyen leegyszerűsítés lenne Erdélyi neveltetésének és ifjúkori tapasztalatainak nyelvi közegét azonosítani mondjuk Arany Jánoséval, nem véve tudomást korai idegen nyelvi tapasztalatairól. Mindkét szerző esetében árulkodóak azok az általuk csupán mellékes megjegyzésnek szánt megnyilatkozások, amelyekben szlovák nyelvtudásukról és a szlovák kultúrához, nyelvhez való viszonyukról számolnak be. Itt, mivel számukra nincs kifejtetten identitásmeghatározó tétje kijelentéseiknek, szabadabban és ugyanakkor bizonyos naivitással beszélnek arról, hogy mit is jelent számukra maga a nyelv, a nyelvhasználat és a nyelvi norma. Egyfajta ismeretlen ismerőség ez. A szlovák mindenképpen idegen nyelv számukra, de nem azon a módon, mint valamely idegen ország nyelvórákon elsajátított nyelve, már csak azért sem, mert előbb találkoznak beszélt nyelvi formáival, tájnyelvi változataival, mint az írott, nyelvi standard kialakítására törekvő kommunikációs szinttel. Erdélyi és Szontagh szlovák nyelvhez való viszonyára később, írásom utolsó részében még visszatérek. Miután kitértem a két szerzőt elválasztó generációs korlátokra és miután bemutattam nagyon is eltérő, egymást lényegében kizáró nyelvfelfogásokat, a szlovák nyelvhez való, nagyon is hasonló viszonyukban kísérel meg ugyanis megragadni az eltérő nyelvszemléletük mélyén rejlő közös elemeket.

Az asszimilálódott német és a törzsökös magyar szerzők ellentéte mellett kevés szó esik a szakirodalomban a kettőjük közötti nemzedéki különbségről, legalábbis abból a szempontból, hogy ez is az eltérő nyelvszemlélet egyik magyarázata lehet. A két nemzedék közötti különbség nem írható le egyszerűen generációs, biológiai eltérésként, a legkevésbé lényeges mozzanat, hogy Erdélyi a fia lehetne a 21 évvel idősebb Szontaghnak. Ebben az esetben is lényegesebb a *határhelyzet*, csakhogy itt nem földrajzi, nyelvterületi határokról van szó, hanem arról, hogy ugyanazt a folyamatot, a magyar nyelv elterjedését az intézményes kommunikáció és a magaskultúra különböző színterein és ugyanakkor standarddá válását ugyanannak a korszaknak a két oldaláról, a kezdetéről és a végétől látják. Szontagh szeme előtt alakul ki a modern magyar szépirodalom, a tudomány annak intézményes hátterével, a folyóiratokkal, az Akadémiával és a különféle más

művészeti és tudományos társaságokkal, alapítványokkal együtt, első programadó írásainak egyike éppen ennek az új intézményrendszernek és nyilvánosságtérnek a kíváncsú, kialakítandó szerkezetéről szól (Szontagh 1827). Alapélménye, hogy a nyelvet, legalábbis a kultúra, a tudomány és a közélet magasabb szféráiban, tudatosan és intézményesen alakítjuk a kommunikáció kézhez álló eszközeként, a társadalmi cselekvés szolgálatában. Ezzel szemben Erdélyi ifjúkori szocializációja két évtizeddel később már egy lényegesen standardizáltabb magyar nyelvállapot, már alapjában kiépült intézményrendszer keretei között történik. A fiatal, de már az irodalmi életben forgolódo Szontagh még a latinisták komoly táborával találkozik, a gyermekkorából kinövő Erdélyi számára a patoki latinisták és Kazinczy ellentéte már inkább csak a helyi kulturális emlékezet toposza, mint valóságos, érett fejjel megért kortársi tapasztalat. Az a különbség tehát, amit a két szerző nyelvszemléletében látens módon vagy nyíltan az eredetileg német ajkú Szontagh nyelvi asszimilációjának és a törzsökös magyar Erdélyi természetes nyelvhasználatának az eltéréseként szokás leírni, legalább akkora érvénnyel magyarázható nemzedéki különbségként is. E magyarázat szerint nem az lesz az igazán lényeges tényező, hogy Erdélyi magyar faluban született, (amelynek tágabb környezetében azonban jelen volt a szlovák, a ruszin és a német nyelv is), hanem inkább az, hogy ifjúkori szocializációjának idejére és azokon a helyeken, intézményekben, ahol huzamosabb ideig megfordult, már lényegében eldőlt a magyar nyelvhasználat erősödő dominanciájának és egyszersmind a nyelvújításnak az ügye. Nem a nagykaposi gyermekkor gyakorolja tehát nyelvszemléletére a döntő hatást, hanem a sárospataki iskoláztatás. Ugyanígy Szontagh nyelvszemléletében sem lehet mindent megmagyarázni a csetneki, miskolci és mezőberényi gyermekkorral, nagyobb figyelmet kell szentelni például annak a kulturális tapasztalatnak, amikor alkalmá van közről, résztvevőként megfigyelni a húszas években Pesten és Budán a nyilvánosság és a nyelv terének alapvető átalakulását.

A nyelv Erdélyi János és Szontagh Gusztáv filozófiai felfogásában

Ahhoz képest, milyen nagy szerepet töltött be a nyelvre, a nyelvhasználatra való reflexió a korszak közbeszédében, és milyen jelentősége volt a modern nyelvtudomány megjelenésének, a magyar filozófiában kevés nyomát találjuk a nyelvfilozófiai vizsgálódásoknak, legalábbis azoknak a klasszikus, leginkább a szemantikához kapcsolódó nyelvfilozófiai témáknak, amelyeket ma is a nyelvfilozófia részének tekintünk. Más nézőpontból viszont azt találjuk, hogy filozófiai íróink nagyon is érdeklődnek nyelvi kérdések és a nyelv általában vett megismerésbeli szerepe, illetve a (nemcsak) magyar filozófiai szaknyelv aktualitásai iránt, ám ezek a problémák életművüknek olyan pontjain bukkannak föl, ahol nem számítanánk nyelvfilozófiára. Az alábbiakban három szempontból vizsgálom meg a két szerző nyelvről alkotott filozófiai felfogását. Az egyik a filozófiai szaknyelvhez, a korabeli filozófiai nyelvhasználatához való viszonyuk, beleértve terminusalkotó kísérleteiket és eredményeiket. Ezután megvizsgálom Erdélyi János érvelését *A hazai bölcsészet jelenében* a népszerű nyelvhasználat filozófiában való

használata ellen és a filozófia sajátos szaknyelvének a védelmében. Mindezek után rátérek Szontagh Gusztáv írásainak azokra a kitételeire, amelyekben a nyelvi megismerés és kifejezés korlátait igyekeznek meghatározni, kitérve az összefüggésekre Erdélyi és Szontagh filozófiai háttérméleteivel.

A két szerzőnek a filozófia magyar szaknyelvéhez való viszonyát is alapvetően meghatározza a nemzedéki tapasztalatok eltérése. Ebből a szempontból szimbolikus választóvonalnak tekinthető az Akadémia filozófiai műszótárának megjelenése (*Philosophiai műszótár*, 1834); ennek megjelenésekor Szontagh már két éve az Akadémia levelező tagja, Erdélyi viszont húszéves, pályája kezdetén álló értelmiségi, aki ekkor még kevés jelét adja a filozófia iránti elkötelezettségének. (Érdemes összehasonlítani akadémiai tagságuk kronológiáját. Szontagh 1832-ben lesz levelező tag, 1834-ben jelenik meg a műszótár, 1839-ben Erdélyi levelező tag, ugyanekkor Szontagh már rendes tag lesz, amit Erdélyi csak 1858-ban, Szontagh halálának évében ér el.) Tudnivaló, hogy a filozófia modern magyar műnyelvének a kialakulása nem az akadémiai szótárral veszi kezdetét, hiszen a szótár szerkesztőinek deklarált célja éppen az, hogy eligazítsa a használóját az előző évtizedekben és a régiségben felhalmozódott magyar nyelvű filozófiai irodalom változatos terminológiájában, külön is hangsúlyozva a bevezetőben, hogy az egyes kifejezések fölvétele a szótárba nem jelenti azt, hogy ezeket az Akadémia elfogadta vagy ajánlja. (Így válik lehetségessé, hogy egy latin vagy német terminus minden akkoriban használt magyar megfelelőjét összegyűjtsék, könnyen összevethetővé téve azokat, és felhívva a szótárhasználó figyelmét, hogy ugyanannak a terminusnak a magyar nyelvi változatairól van szó.) Szontagh ugyan nincs a szótár szerkesztői között, de alkalma van közelről megfigyelni a terminológiát áttekinthetővé tenni akaró törekvéseket, az egyes terminusokról folyó akadémiai vitákat. (Ebben az időben szokásos napirendi pontnak számított az osztályüléseken az egy-egy idegen eredetű szakszó magyar megfelelőjére tett javaslat megtárgyalása.) Erdélyi számára a magyar nyelvű, egyre inkább standardizálódó filozófiai terminológia már inkább adottságként jelenik meg; amelynek ugyan komoly hiányosságai vannak és meglehetősen kaotikus, de már magától értetődő, hogy létezik, és ez a magyar filozófusközösség által használt szaknyelv. Szontagh az akadémiai szótár munkálatainak megfigyelésekor szerzett tapasztalatok után 1839–1840-ben kerül abba a helyzetbe, hogy kifejtett módon kelljen foglalkoznia a filozófiai terminológia kérdéseivel, két módon is. Az egyik oldalról saját könyvének, az úgynevezett első *propylaeumnak* (Szontagh 1839) a megfogalmazása készíti saját terminológiahasználatának reflektált használatára. E munkájában ugyanis Szontagh arra vállalkozik, hogy – természetesen idegen nyelvű források alapján – körképet adjon kora európai filozófiai életéről, majd az így megrajzolt térben értékelje a korabeli magyar filozófia helyzetét, közeljövőbeli lehetőségeit és fejlődésének kívánatos irányait. A vállalt feladat része, hogy egységes magyar terminológiával foglalja össze mindazt, amit a német, angol, francia és olasz nyelvű filozófiákról lényegesnek gondol, majd ugyanezt a szótárat használja a magyar filozófiára vonatkozó tervek ismertetésekor is. A terminológiai tudatosság, reflektáltság legfeltűnőbb jele a mű előszavába illesztett terminológiai szótár. Érdekes és jellemző, hogy a kötet egyik

recenzense is nagy súllyal tárgyalja az európai filozófiai többnyelvűségből eredő terminológiai kérdéseket (Fogarasi 1840). Alapjában dicséri a kötet nyelvezetét, nem hallgatva el kritikáját sem, mindjárt a címben szereplő latinositott görög kifejezéssel kapcsolatban, amely helyett annak bevett magyar tükörfordítását, az *előcsarnokot* ajánlja. (Szontagh nem fogadja meg a tanácsot; második könyvének a címében is a *propylaeum* kifejezést alkalmazza majd. Valószínűleg azért teszi ezt, mert ennek a latinositott görög kifejezésnek a korabeli értekező prózában már megrögzült az átvitt értelmű használat, gyakran neveztek így bevezetéseket valamely szakterületre. A magyar *előcsarnok*ba ezt az értelmet bele lehet ugyan olvasni, de korántsem olyan megrögzült kifejezés, mint a *propylaeum*. Magyar megfelelője ebben az átvitt értelmében nem is a szó szerinti fordítás, az *oszlopcsarnok*, hanem a ma is szokásos bevezetés lett: *Bevezetés a matematikába*, *Bevezetés a fizikába*, *Bevezetés a szépirodalomba*. Szontagh idejében ezt a szót azonban még nem használták ebben az értelemben.) A recenzens érdeklődésének a középpontjában az elmefilozófia terminológiája áll (ész, *elme*, *lélek* és hasonló kifejezések). Ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy az angol és francia terminológia nem ismeri a latin *mens* és az angol *mind* megfelelőjét, ezekre az *esprit*, illetve *Geist* terminusokat használja, amelyeknek viszont egészen más értelmük is van ezzel párhuzamosan. Ha a még képlékeny magyar terminológia vigyázatlanul *szellem*nek fordítja ezeket a kifejezéseket akkor is, amikor az adott összefüggésben *elmét* jelentenek, ezzel importálja és fokozott formában juttatja érvényre a francia és német fogalmi zavart ebben a kérdésben. A figyelmeztetés nem használt: a modern angolszász elmefilozófia magyar szintéren való megjelenésekor Altrichter Ferenc *A szellem fogalma* címen volt kénytelen lefordítani Gilbert Ryle *The Concept of Mind* című alapművét, hiszen az *elme* ekkor még pszichológiai szakterminusnak számított, a német *Geist* magyar megfelelője viszont még őrizte pozícióit (Ryle 1974). Mára persze már korrigálódott az ezzel kapcsolatos szóhasználat, de mint látjuk, esélyünk volt rá, hogy ez a terminológiai zavar ki se alakuljon. A másik oldalról konkrét döntési helyzetben szembesül a kor magyar filozófusközössége a nyelvhasználat és a terminológia változásának gyorsaságával és az ebből eredő kihívásokkal. Köteles Sámuel, a jeles nagyenyedi kantianus morálfilozófust halála előtt nem sokkal választják meg akadémiai taggá. (Bár a taggá választásáról szóló értesítésre írott válaszelevelében reményét fejezi ki, hogy megtarthatja székfoglaló előadását, a kor viszonyai között az utazásra mégsem vállalkozhat kora és egészségi állapota miatt.) Özvegye felajánlja az Akadémia számára kiadásra egyik befejezett, de kéziratban maradt magyar nyelvű munkáját. (Köteles korábban még tartott latin nyelvű előadásokat is, ezek kéziratai megvannak a nagyenyedi kollégium archívumában, alkalmat kínálva a jövő kutatói számára ugyanazon szerző latin és magyar nyelvezetének összehasonlítására.) Az Akadémia illetékesei azzal szembesülnek, hogy a kézirat tartalmilag színvonalas, témájában is beleillik a filozófiai osztály kiadási preferenciáiba, ámde formájában, terminológiájában és helyesírásában is annyira régies, a 18. századi szokásokat és nyelvallapot idéző, hogy változatlan kiadása szóba sem jöhet. A régies forma az iskolai használatra szánt könyvekben kevéssel korábban még általános, ám a kiadás idején már új könyvekben

elképzelhetetlen kérdés-felelet szerkezetet illeti. Ezt átfogalmazni folyó szöveggé a modern értekező próza normái szerint, ezzel párhuzamosan modernizálva a helyesírást, önmagában nem tűnik végrehajthatatlan feladatnak; a nehézség nyilvánvalóan a *terminológia* modernizálásában rejlik, ami, tekintve a mű témáját és a szerző filozófiai meggyőződését, szinte fölért egy magyar Kant-szótár fölvázolásával. A megjelent munka (Köteles 1839) Schedel (később: Toldy) Ferenc akadémiai főtktár alapos szerkesztő-munkájának a nyomát viseli magán, de Szontaghnak is jelentős része volt a kötet kiadásában és beemelésében a magyar filozófiai kánonba. Kállay Ferenc mellett ő volt a kézirat másik referense az Akadémia kiadói döntéseit szokásosan megelőző eljárásban, és alighanem ő volt az kettejük közül, aki a szöveg alapos nyelvi revízióját szorgalmazta, részletes javaslatokat is megfogalmazva. Jóllehet Schedel a szöveggondozást egyedül jegyzi, feltehetően konzultált munkája során a terminológiai revízió kérdéséről Szontaghhallal. (Annál is inkább, mert a filozófiai osztály néhai tagjának a kéziratát szerkesztette, az Akadémia főtktáraként ugyan, de más osztály tagjaként, így különösen indokolt lehetett kikérni a filozófiai osztály egyik tagjának a szakmai véleményét is.) A kéziratot már jól ismerő, sőt, annak végső állapotát valószínűleg befolyásoló Szontagh lesz a könyv recenzense az akadémiai szaksajtóban (Szontagh 1840). Dicséri a kötet színvonalas tartalmát, kiemeli a téma aktualitását és a mű jó szerkesztését, megfogalmazását, amely alkalmassá teszi arra, hogy tankönyvként vagy kézikönyvként használják. Természetesen nagy súlyt helyez Schedel nyelvi korrekcióira, ezeken belül a terminológiai megoldásokra is. Különösen a kanti ismeretelmélet alapvető kifejezéseinek magyarítását emeli ki, dicsérve a szöveggondozó megoldásait: ész (Vernunft), értelem (Verstand), olyan változatokat, amelyeknek a kialakításában, elterjesztésében nagy valószínűséggel neki magának is volt szerepe. Legfontosabb kritikája kortársai általános szóhasználatát érinti, amellyel ezúttal Köteles, illetve Schedel (Toldy) is élt; az *általános és egyetemi* (ma *egyetemest* mondanánk) fogalmának keverése. Köteles Sámuel poszthumusz kötete egyrészt azért fontos példa, mert az Akadémia reformkori kiadási tevékenysége során ez volt az egyetlen eset, amikor a félmúlt magyar szaknyelvi körülményei között létrejött filozófiai szöveg szaknyelvi modernizálása volt a feladat. (A régebben keletkezett magyar nyelvű filozófiai irodalom szövegeinek kiadására érdeklődés ugyan lett volna, de a kiadói, szerkesztői és anyagi kapacitás már többnyire hiányzott.) Schedel (Toldy) Ferenc szerkesztői bevezetőjéből világosan kitűnik, hogy a kortársak pontosan tisztában voltak a nyelvi szerkesztés feladatának sajátos jellegével és egyediségével; a bevezető azt emeli ki, hogy mennyit fejlődött az értekező próza nyelve a közelmúltban elhunyt Köteles Sámuel óta is, ugyanakkor Köteles magyar nyelvét is értékkel, a saját kora kiművelt magyar (szak)nyelvéig vezető út fontos állomásaként értékeli. Köteles Sámuel munkájának másrészt sajátosan Szontagh filozófiai gondolkodásának a szempontjából is jelentősége van; Köteles lesz az egyik olyan szerző, akire hangsúlyosan hivatkozik majd későbbi korszakában mint saját *magyar egyezményes filozófiájának* fontos előzményére.

Erdélyitől nem ismerünk ilyen típusú részvételt a reformkori filozófiai élet kollektív nyelvteremtő munkájában, az ő terminológiai javaslatai később, a forradalom után,

más módon és más közegben jelentkeztek. Itt csupán *A hazai bölcsezet jelenében* kifejtett terminológiai elképzeléseinek a jellemzőiről van terünk szót ejteni, amely azonban egyben a legkifejtettebb szövege ezen a téren (Erdélyi 1981). A szöveg egésze általában is telített elszórt terminológiai javaslatokkal, amelyek minden különösebb bevezetés vagy indoklás nélkül bukkannak föl a szövegben, ezekhez a példákhoz hasonló módon: „a Ding (hogyan is nevezzük magyarul, legyen, mondjuk, dolog”; „a váladékos (eklektikus) bölcselet”. A mű IV. és V. része azonban egybefüggő fejtegetést tartalmaz a magyar filozófiai terminológiáról. Erdélyi gondolatmenete a *bölcseleti nyelvészet* sajátos elvén alapul, amelyről bevezetesként megtudjuk, hogy különbözik a korabeli nyelvtudomány álláspontjától (Erdélyi Hunfalvy Pállal fennálló nézeteltérését említi erre példaként). Az elv kifejtése során világossá válik, hogy Erdélyi bölcseleti nyelvészete nem egyéb, mint a hegeli lételmélet nyelvi kifejezőmódjainak feltárása a magyar nyelvhasználatban, és javaslat megfogalmazása ennek alapján magyar hegelianus terminológia megalkotására. (Egyéb filozófiai iskolák lehetséges magyar terminológiája nem kerül szóba, lévén hogy Hegel már egyszer s mindenkorra megragadta az igazságot, és a hegelianizmussal elértünk a filozófiatörténet végéhez.) Mindenekelőtt annak a hegeli tételnek a kifejeződését keresi a magyar nyelvhasználatban, hogy a dolog lényege azonos annak történetével. Innen kezdve érdeklődésének előterében a létigék és származékaik állnak, azon belül is a múltra vonatkozók:

„Nyelvünkben továbbá a *volt* szó főnévileg jelenti a *lényeget*, p. voltaképpen a dolog *volta*, *minvolta*, stb. Hogyan történhetik ez? Miért jelenthet egy múlt időféle igenév épen *lényeget*, azaz a dolgok belsejét? A szó ellen, úgy hiszem, nem tehetni kifogást sem józan ész, sem hazai nyelvszokás nézpontjából. Ezt minden magyar ember iskola nélkül is megérti, sőt épen az iskolátlan nép használja leggyakrabban, mert a tudományos nyelvben ez idő szerint inkább használtatik a *lényeg*. És mégis a *volt* szó a legmélyebb felfogás után valódi spekulatív szellemben van alkotva, minden egyszerűsége dacára.” (Erdélyi 1981, 40. p.)

Figyelemre méltó az a fejtegetése, amelynek során föleleveníti a már az ő korában is elhalványult, élőbeszédben ritkán vagy talán már soha nem használt *emik* ige eredeti használatát. Ez az ige, amelynek eredeti jelentése 'szopik, táplálkozik', ma már csak paszszív tőként van jelen nyelvünkben, például ezekben a szavakban: *emlő*, *csecsemő*, *emészt*; a beszélők azonban már nem érzékelik, hogy ezek a szavak ugyanannak a ma már az önálló szóhasználatból kikopott igtőnek a származékai. Valójában azt sem tudjuk, és nehezen is tudnánk eldönteni, hogy vajon Erdélyi ténylegesen találkozott-e még az *emik* ige élőnyelvi használatával, vagy már ő is csupán rekonstruálja ezt az alakot régebbi írott források vagy nyelvtörténeti visszakövetkeztetés alapján. Mindenesetre ennek a fölelevenített régi magyar igenek a származékaiból mindjárt megalkotja a hegeli terminológia egyik leggyakrabban emlegetett sajátos szakszavának a magyar változatát:

„Emészt a gyomor, midőn a bevett táplát *semmivé teszi*, úgy hogy a test *javára* felhasználja. Így mondatunk megemészteni esztendeinket, p. a negyven éves magában hordoz-

za, *jelenleg* is bírja, *elmúlt* ifjú korát. Hasonló értelemben használható az *emik* ige, például ily alakban: *fölemni*, azaz fölvenni, mint mikor valamely nép, név szerint a spanyol, *fölemte* a mór befolyást, a római a görögöt. Ilyen fölemett lét szerint van meg a virág a gyümölcsben, mert virágzás nélkül nincs termés. A virágzás nem szűnt meg végképen, hanem föl van emve a gyümölcsben. Hasonló észjárás, s mi különben a dolog maga, érvényesült a latin *tollere* (fölem, fölemel, nevel, megöl) és a német *aufheben*, szintén olyformára ellentétes szavakban.” (Erdélyi 1981, 38. p.)

Végül azonban visszatér az eredeti ötlethez, a létige múlt idejű alakjából képzett főnévvel javasolja kifejezni ugyanazt a hegeli fogalmat, mintegy szinonimákként tárgyalva a két kifejezést. Nem törődik azzal, hogy a létige csak birtokos személyjeles alakjában használatos abban az értelemben, amelyet ő tulajdonít neki; valaminek a *volta*, *mivolta* valóban a dolog lényegét jelenti, míg 'a volt', mint főnév használatát akkor sem támasztotta alá a nyelvszokás, mint ahogyan most sem támasztja alá:

„[L]evél, virág, gyümölcs, amelyek már *nincsenek* a növényen közvetlenül, *megvannak* a növény magában, lényegében közvetve; egyrészt mint elmúlt lények, tehát mint *voltak* vannak meg, másrészt a múlt, mint időbeli *távolság*, nem a közvetlen, közel levő, hanem a *messzibb* fekvő, érzékeink felett eső létet akarja kifejezni. Ez a volt szónak, melyet atyáink valóban mélyértelműleg, egyenesen a spekulatív bölcsészet javára teremtettek, lehető, alakot és értelmet összehozó magyarázata. Így a *volt* = fölemett lét (*aufgehobenes* Seyn). – Lényeg az, miben a külsőségek megszűntek önállóan mutatkozni; azaz visszatértek az alapba: a lét *volttá* tökélyesült, a *volt*: meglevő múlt.” (Erdélyi 1981, 41. p.)

Erdélyinek valójában egyik új filozófiai terminusa sem ment át a magyar filozófusközösség gyakorlatába. Ezt leginkább talán a 'fölemett lét' terminus kapcsán sajnálhatjuk, amely ma furcsán hat ugyan, de csupán azért, mert nem terjedt el; nemhogy kikopott a nyelvhasználatból, de valójában bele sem került. A jóval későbbi Hegel-fordítások kapcsán meghonosodott 'megszüntette megőrzött lét' kifejezést megszoktuk ugyan az évtizedek során, de használata ennek ellenére még mindig körülményes, kényelmetlen, szinte csikorog a fogunk között. Nem a sikerületlenség az oka tehát annak, hogy Erdélyinek ez a terminusa sem terjedt el, hanem valami más. Feltételezésem szerint az ok a korabeli kontextusban, divatos terminussal fogalmazva az írásaktusok rendszerében rejlik. Fontosabb, Szontagh és a filozófiai műnyelv kapcsolatának bemutatásakor bepillantottunk a reformkori filozófiai szakterminusgyártás műhelyébe. Megjelenik egy mű, ennek kritikai visszhangja támad, aminek szerves és a kortársak által elvárt része a munka nyelvi kifejezőmódjának és terminusainak az értékelése. A kritika megdicséri és elmarasztal terminuskísérleteket, szaknyelvi fordulatokat, ennek következtében a szakmai nyelvhasználat elmozdul valamilyen irányba, mindeközben a terminológia egyre következetesebb lesz, ugyanakkor a szakszókincs soha nem záródik le, mindig nyitott marad bizonyos mértékig az új szaknyelvi megoldások, kifejezések befogadására. Figyelemre méltó, hogy az ennek a gyakorlatnak a példázására említett filozófiai terminusok többsége ma is használatos, sok közülük, mint az ész és az *értelem*, a köz-

nyelvi szókincs természetes eleme; a köznyelvi beszélők nyelvtudatában általában nem is jelenik meg, hogy filozófiai szakszavakról van szó.

Erdélyi esetében egészen más kommunikációs helyzetről van szó, és ebből következik az, hogy terminusai nem terjednek el. Hosszú, többrészes cikksorozat részeként jelenik meg a terminológiai érvelés 1856-ban (a következő évben önálló kötetként is kiadja), amely inkább deklaráció, kiáltvány, mint vitacikk (vita csupán azért lesz belőle, mert a benne megbírált legfontosabb szerző, Szontagh Gusztáv válaszol rá). Valójában monológrol van szó, amelynek címzettje az a magyar hegelianus filozófuscsoport lehetne, amely reformkori formájában, különösen élő, terminusteremtő és ápoló közösségként, már nem létezik. Magányos hang Erdélyié az 1850-es évek Hegeltől elforduló európai filozófiai gondolkodásában. A mű szövegösszefüggéseiből az is hamar világossá válik, hogy az egész gondolatmenet nem önmagáért van jelen, hanem valami *ellen* fogalmazódik meg. A saját terminológiája szerint *bölcseleti nyelvészeti* fejtegetések során egyszer csak kitűnik, hogy a terminológiaalkotás háttérében mindvégig ott van a megnevezetlen *másik fél*, amely arról ismerszik meg, hogy ellenérzései vannak az általa ajánlott, létigékből képzett, főnevesített filozófiai terminusokkal szemben:

„Ugy szintén más oldalról meg volna nyerve tudalmunknak a bölcseletből kimaradhatlan lét és levés szó szerinti különbsége, mint értelmileg különbözők, melyek elsejére spekulatív íróink a *van* ígét, de ami még nem főnév, használnák, ha kétségbe nem esnék a másik fél, mely minden *van* és *vanság*féle szótul világba megy.” (Erdélyi 1981, 42. p.)

Némi tájékozottság kell a reformkori magyar filozófiai vitákban ahhoz, hogy az olvasó fölfedezze, kikről is van szó. (Természetesen, amikor Erdélyi megjelentette munkáját az ötvenes évek derekán, még számíthatott arra, hogy a harmincas és negyvenes évek vitái közismertek olvasóközönsége számára.) A *vanság* (Seyn) ugyanis a reformkori magyar hegelianusok gyakran használt, de a köznyelvben meghonosodni soha nem tudó terminusa volt, amelynek sikerületlenségét az anti-hegelianus tábor képviselői, elsősorban Szontagh Gusztáv, mindig hangsúlyozták bírálataikban. Erdélyi fejtegetései a filozófia magyar szakterminológiájáról éppen ennek a reformkori *hegeli pörnek a perújrafelvételébe* illenek bele. Ennek során más szempontból is különös szerepe lesz érvelésében a szakterminológiának: ellenfelei, a *magyar egyezményesek*, elsősorban Szontagh törekvéseit a népszerű (vagyis közérthető) előadásmódra úgy magyarázza, mint a filozófia sajátos szaknyelve létjogosultságának a tagadását:

„Különösen valami aggodalmas félelmet látok az idealizmustóli óvakodásokban nyelvre, józan észre nézve. A tudománytól féltik a nyelvet. Elhiszem, hogy azon fokáig a haladásnak, meddig a mi keletben levő bölcseleteink feljutottak, nincs szükség a gondolat megjelölése végett szabatos nyelvre, s meg lehet elégedni a közbeszéd szolgálatával.” (Erdélyi 1981, 36. p.)

Ismerve Szontagh főntebb bemutatott szakterminológiai tudatosságát és munkásságát, első pillantásra meglepő, hogy Erdélyi éppen a szaknyelv mellőzésével vádolja ellenfelét. Az állításnak csak úgy lesz értelme, ha szabatos szaknyelvnek kizárólag azt tekintjük, amit ő kísérel meg ugyanebben az írásában megalapozni; vagyis a *bölcseleti nyelvészet* által kifejezni a magyar nyelvből a hegeli ontológia alapfogalmait, és a magyar nyelv logikájában eleve benne rejlő hegeli gondolkodásmód jellemző nyelvi kifejeződéseiből megalkotni a győzedelmes magyar hegelianizmus mint a *filozófia* terminológiáját.

Az így értelmezett szaknyelvvel szemben Szontaghnak valóban erős fenntartásai vannak. A legerősebb kritikát Hegellel és különösen magyar követőivel szemben fogalmazza meg, de bírálatának tárgya tágabb körre terjed ki; mindazokra, akik összetévesztik a *valóság nyelvi modelljét* magával a *tárgyi valósággal*. Amikor tehát a hegeli terminológia öngeneráló természetét bírálja, jóval többre gondol, mint egy meghatározott filozófiai szaknyelv kritikája; mindig a nyelvi megismerés hatáiról és a nyelv világában való eltévedés, egyben a tárgyi valóságtól való elidegenedés veszélyéről van szó. A filozófia mellett más területeken, így az irodalomban és a politikában is megjelenik a magunk teremtette nyelvi világban való elidegenedés veszélye, amelyet általánosságban az alkotó értelmiség modern körülmények közötti életvilágára vezet vissza. A kultúripar masinériájában, kéziratleadási határidők, szabott terjedelmek és szabványos hivatkozások világában szocializálódott értelmiségi számára a szavak világa valóban könnyen válhat elsődlegessé azzal a valósággal szemben, amelyet a szavaknak le kellene írniuk. Világos után Szontagh a legkarakteresebben a magyar őstörténet kérdésében kontroll nélkül elszabadult elképzelésekkel példázza a szavak világában való eltévelyedést. Érdemes összevetni az ebben a témában az 1849 ősze és 1851 tavasza között emlékiratai számára följegyzett gondolatait az ugyanakkor megfogalmazott, de a korabeli sajtónak szánt írásának párhuzamos részével. Az emlékiratokban általában beszél arról a tudóstípusról, amely hajlamos az effajta eltévelyedésre:

„Sok magyar tudós [...]ekiesik valamely tudománynak, s ki nem műveli magában az embert; tudóssá lesz, de e tudomány ferde, mert nem válik általa művelt emberré. Ki akarván magát tudománya által tüntetni, örökké szobába ül, búvárkodik, elrongálja ülés és szobalevegő által testét, gyomra romlik, álma rossz, idegei elbetegülnek, végre a hypochondriába esik. És ezt teszi olykor oly búvárkodások végett, melyek célt nem érhetnek, mint p. o. a régi magyar történet felvilágosítása. Egész életét nyomorulttá, céltalanná tette, semmiért. A magyar keleti vér levén, általában tanulmányokba igen el tud merülni. Teljes elmerülés a gondolatba, ez úgys keleti bölcseknél a bölcseesség fő kelléke.” (Szontagh 2017, 169. p.)

A vitacikkben ugyanez a tudóstípus a kiindulópont, amelynek tevékenysége alaptalan, és a nemzeti önismeretre, ennek következtében pedig a jövőbeli racionális politikai cselekvésre nézve káros őstörténeti legendák megalkotásához és terjesztéséhez vezet:

„Ha az ellenem felszólalt társak szenvedelmők s buzgóságuk mellett legtisztább akaratuk dacára az idealismus azaz a képzelgések örvényébe még el nem merültek, nem annyira tiszta akaratnak, mint velők született tagadhatlan életrealitásuknak köszönhetik. De hogy a szobatudós tulajdona, a könyvekből és eszmevilágból ki nem vergődhetés, már rájuk tapadni kezd, hogy, ha azon ösvényen mélyen elindultak azaz *csupán* lelkesedéstől vezettetve tovább haladtak, végre azon rejtélyes tündértájékokra juthatnak, hol Horvát István annyi magyart s Kollár annyi tótot fedeztek fel.” (Szontagh 1851, 667. p.)

A kor viszonyai között figyelemre méltó, hogy Horvát és Kollár magyar és szlovák őstörténeti legendái itt egy szinten szerepelnek, szó sincs arról, hogy az egyik jobb, vagy legalábbis menthetőbb, érthetőbb lenne a másiknál. A legtömörebb módon azonban az előző évben írott egyik recenziójában kapcsolja össze a nyelvi eltévelyedés filozófiai és magyar őstörténeti eseteit úgy, hogy közben a speciális magyar jelenséget összekapcsolja az európai szellemi életben tapasztalható hasonlóságokkal. (A hivatkozott recenzió háttéréről lásd: Mészáros 2014; Szontagh szerepéről a magyar őstörténetről folytatott korabeli vitában bővebben lásd: Mester 2014.)

„Smetana azért nem is kételkedhetik, hogy a tudás és létel öntudatunkban egy és ugyanaz, mert hiszen már a Bewustseyn német szava is oda mutat, hogy az a Wissen és Seynnek azonsága. Ily oknál fogva tartják talán néhány történetbúváraink is a húnokat és a kúnokat ugyanazoknak, mert magyar elnevezéseik hasonlók.” (Szontagh 1850, 156. p.)

Majd mindezt a magyar filozófia vele ellentétes szemléletű, nyilván hegelianus művelőire vonatkoztatja, mintha csak előre látná Erdélyi hat évvel később megfogalmazott gondolatmenetét:

„Szól ez azoknak is, kik a magyar *philosophiát* a magyar *nyelvből* akarják kifejteni; mert valóban, ha mindig csak betűkkel, szavakkal, eszmékkal és könyvekkel foglalkodunk, és soha sem a tárgyakkal a valóságban: akkor productív képzelődésünk szükségkép erőt vesz a reproductív képzeleten, tárgyilagos világszemléletünk egyénileg alanyivá változik át s oly képzeléseket teremtünk, miktől elfordúl az élet, s miknek szobabűzét alig tűri el az, kinek gyomra, idege és feje ép.” (Szontagh 1850, 157. p.)

Érdekes, hogy a nyelvi megismerés határainak a problémáját veti föl Szontagh első kötetének főntebb már idézett recenzense is, összhangban azzal, amit Szontagh is leginkább csak későbbi írásaiban részletez majd:

„a' dús képzeletű egyedek az üres szók alatt is könnyen valóságot látnak, midőn a' szűkebb körű elmék a' valóságot sem bírják a szavak alatt föltalálni, 's így egyik fél a' másikat kárhoztatja. Ezért véghetetlen nehezek voltak 's lesznek mindig a' philosophiai tudományok, egyes rendszerek futó fényként jelennek fel 's tűnnek el a' tudományok' világában, 's még a' legnagyobb elmék is inkább csak érzék az igazat, mint előterjeszteni, szavakban előadni tudák.” (Fogarasi 1840, 183. p.)

A magyar nyelvből kibontható metafizikára építő és a nyelvi megismerés korlátait szem előtt tartó, a gondolkodókat a nyelvi világban való elidegenedéstől óvó megközelítés, nyelvszemlélet háttérében két össze nem egyeztethető filozófiai álláspont húzódik meg, Erdélyi hegelianus meggyőződése és Szontagh összetett, de leginkább a józan ész (*common sense*) skót iskolájának hagyományát követő gondolkodása. Erdélyi Hegel nyomán éppen a józan ész számára filozófián kívüli fogalmának a jogosulatlan filozófiai használatára vezeti vissza mindazt, amit kifogásol az egyezményesekben, így nyelvhasználatukat és a szaknyelvhez való állítólagos viszonyukat is. (Erdélyinek a józan ész fogalmának a használata ellen kifejtett gondolatmenetének ismertetését és elemzését, kitérve a hegeli forrásokra, bővebben lásd: Mester 2018). A két filozófiai álláspont nem csupán a nyelvszemléletek különbségét hozza, sőt, a nyelvszemléletek különbsége csupán egyik, bár talán legfőbb következménye a megismerés céljáról vallott különböző tételeknek. Míg Erdélyi hegelianizmusában a megismerés önérték, Szontagh *common sense*-hagyományában csak az emberi cselekvésbe ágyazva értelmezhető. Ahogyan Erdélyinek írott válaszában megfogalmazza:

„A bölcselkedő nem gondolkodik pusztán hogy gondolkodjék, sőt inkább az ember gondolkodik és keresi az igazságot, hogy helyesen cselekedhessék” (Szontagh 1857, 217. p.).

Erdélyi, Szontagh és a szlovák nyelv

Írásom bevezetőjében már szó esett arról, hogy a reformkor két jeles magyar filozófusa a nyelvhatárhoz közel, bár annak két oldalán, ugyanabban az alapjában négy nyelvű közegben nőtt föl, amelyet saját szülőföldje leírásakor Szontagh így jellemez emlékirataiban:

„És amint Csetnek éghajlati tekintetben választóvonalat képez a melegebb vidéket kívánó növényekre nézve: úgy képez választóvonalat népességre és nyelvre is; éjszak felé tótok laknak, dél felé magyarok, Csetneken pedig a közbirtokosság négy nyelven beszél, latinul, tótul, németül és magyarul.” (Szontagh 2017, 24. p.)

E négy nyelv közül a magyarral, a némettel és a latinnal intézményes körülmények között, írott formában, a kultúráközvetítés és kultúrateremtés eszközeként is gyakran találkoztak, illetve használták azokat ilyen célokra. (Szontaghhall például apja pedagógiai célokból latinul levelezett fia diákkorában, katonakorában, igazodva a felsőbbség kíváncsaihoz, németül, majd akadémiai levelező taggá választása után kizárólag magyarul.) A szlovák volt mindkettejük számára az a nyelv, amelyet bár elejtett szavai-
ikból ítélve elég jól beszéltek és értettek, nem vagy alig használtak a magaskultúrában. Nyelvhez való általában vett viszonyukról szólván érdekes lehet ezért összevetni, hogy hogyan viszonyulnak saját szlovák aktív és passzív nyelvhasználatukhoz. Szontagh esetében könnyebb helyzetünk van ennek megítélésében, hiszen ő megírta emlékiratait, sok személyes jellegű emléket megőrizve ezzel az utókor számára, korábban pedig többször hozzászólt a hivatalos nyelvvel kapcsolatos vitákhoz, amelyekben, köztudot-

tan gömöri származású lévén, kötelességének tartotta a szlovákságról, a szlovák nyelvről alkotott vélekedéseit megosztani azokkal, akik nem voltak otthonosak a felső-magyarországi viszonyok között, vagyis a magyar közönség többségével. Erdélyinek nincsenek az előbbiekhöz hasonló tárgyú és műfajú írásai, nála utazásairól készült naplójegyzeteiből tájékozódhatunk szlovák nyelvi tapasztalatairól. (A szempontunkból érdekes feljegyzések a Világos utáni hónapokban jönnek létre és majd csak 1871-ben, halála után látnak napvilágot az időszakai sajtóban.) Szontagh első fontos megjegyzése e tárgyban még a napóleoni háborúk utolsó éveiből való:

„Az ezred, melynél szolgáltam, tót ezred volt, s én voltam a századnál az egyedüli tiszt, ki a legénységgel anyanyelvükön beszélni tudott; a kapitány ennél fogva csata előtt engem használt a vitézek bátorítására, s még most is víg kedvre derülök, ha tót szónoklatom akkori remekei jutnak emlékezetembe.” (Szontagh 2017, 55. p.)

A helyzet komikuma Szontagh számára összetett. Egyrészt az a nyelv kerül hivatalos pozícióba, a csata előtti előljárói buzdító beszéd funkciójába, amelyet nem ilyen szerepben tanult, illetve szokott meg használni. Ugyanakkor Szontagh maga is tisztában volt szlovák nyelvtudása korlátaival: valószínűleg kirívó németes, magyaros akcentussal, idegenes mondat szerkezetekkel, talán még nyelvtani hibákkal is beszélt a gömöri dialektust, ami nem biztos, hogy otthonosan csengett katonái fülében, hiszen nem tudjuk, hogy hová valósiak voltak. *Ennek a fajta* szlováknak a hivatalos polcra emelését még furcsább, komikusabb jelenségként élhette meg. (Arról, hogy a szlovák legénység hogyan fogadta mindezt, nem szól a fáma. Mindenesetre legyőzték Napóleont.) Segíthet megérteni a nyelvszociológiai helyzetet, ha ideidézzük Erdélyi egy későbbi megnyilatkozását, amelyben szintén középponti szerep jut a nyelvhasználati sajátságok leírásának. Erdélyi írásában éppen az ellenkező nyelvszociológiai helyzetről van szó: az általa leggyakrabban a kultúra és a tudomány standardizált nyelveként használt *német* kerül számára szokatlan pozícióba, amikor Pesten megfigyeli a város környéki sváb *milimárik* sajátos német dialektusát, miközben a városi polgárság reggelijéhez szállítják a napi tejet (Erdélyi, 1985). Összetettebb, ugyanakkor ellentmondásosabb képet mutat Szontagh későbbi munkájában, amikor a korabeli szlovák *írásbeliség* állapotára reflektál, azzal a konklúzióval, hogy *nincs szlovák irodalmi nyelv*:

„a tót nyelv nem irodalmi nyelv, hanem eddig csak dialectus, melynek még grammaticája sincs meghatározva; a protestáns írók e tekintetben a cseh írásmódot követik, a catholicusok a sajátabb tót Bernolákfélét, minek következtében a tót Zora (Aurora) első évi kiadásában (a többit nem ismerem) ezen különböző egyházak íróinak dolgozatait egymástól el kellett választania” (Szontagh 1843, 173. p.).

Nemcsak beszél, hanem olvas is tehát szlováku, és tájékozott az akkori írott szlovák nyelv két fő változatának eltéréseiben is. Mindezt azonban anomáliaként értékeli, a közéleti alkalmatlanság bizonyítékeként a magyar nyelvújítással való egyfajta verseny-

futásban. Emlékirataiból tudjuk, hogy ifjúkorában még találkozott a magyar katolikus és protestáns helyesírás küzdelmének utolsó szakaszával, az ipszilon-háborúval (Szontagh 2017, 118. p.). Itt nem tér ki ugyan rá, de valószínűleg úgy gondolhatta, hogy a szlovákok még olyasmivel küzdenek, amit a magyarok már régen és végérvényesen maguk mögött hagytak, azonban nem annyira régen, hogy ne értsék és érezzék a probléma súlyát. Néhol egy-egy szóval utal saját evangélikus egyháza jelentős német és szlovák etnikai hátterére, éppen ezzel a háttérrel asszociálva a már elavult, elhagyandó vallási szokásokat:

„[az evangélikus lelkészek] az úgynevezett Mózes tábláit pedig általában mindnyájan elhagyhatnák, mert korunkban már igen furcsán ötlenek szembe, habár bennök még némelly Frauschwesterek és panyiszesztrák nem tudom mely *üdvözítő talizmánt* látnak.” (Szontagh 1843, 206. p.)

Pontosan értjük: nem az evangélikus egyház magyar hívei, hanem a németek és a szlovákok azok, kiváltképpen a nők, akik hajlamosak a babonásra. A kíváncsi lutheránus egyházi reformok további tárgyalása során ismét előkerül a szlovák nyelvállapot kérdése:

„Az isteni tiszteletet pedig általában rövidebbre kellene szabni, egy órára mint Poroszországban, s tót papjainknak becsületes tót nyelven predikálniok, nem csehn, melyet híveik úgy sem értenek, minélfogva a nőnem a nyári hőségben kénytelen jókora nagyságú virágbokrétaikat a templomba vinni, hogy a véget nem érő olvasott szónoklat alatt Morpheus jelentgetéseit magoktól távoztathassa.” (Szontagh 1843, 206. p.)

A korabeli nyelvállapotról tett két reflexiót összevetve persze fölmerül, hogy amennyiben a szlovák evangélikus papság föladja a biblikus cseh nyelv használatát és népnyelven kezd prédikálni (valószínűleg követve ezt írásban és helyesírásban is), akkor megszűnik az írott nyelv kifogásolt kettőssége, és a szlovák mégiscsak irodalmi nyelvvé válik (mint ahogyan nagy vonalakban így is történt). Ezt azonban Szontagh nem gondolja végig ilyen formában, vagy legalábbis nem hívja föl a lehetőségre az olvasó figyelmét.

Erdélyi más korszakban, közvetlenül Világos után, és egészen más beszédhelyzetben, népdalgyűjtő munkássága kapcsán fogalmazza meg a szlovák nyelvet érintő reflexióit. 1850. január 1-jén a zempléni Cselejben kelt naplójegyzetében így ír:

„Óhajtanám tudni s érteni grammaticae az idevaló tót nyelvet. Ez azonban lehetlen, mivel az elűt a rendes, tudósok által elfogadott nyelvtől. Nevezetesen Kollar a cseh nyelvet pártolja s ezen ír; Štúr a népi tótot, de oly kiejtéssel, minő Liptóban van szokásban a népnél. E két út összeegyeztethetlen; azért a két tudós egymással meghasonlott, noha Štúr tanítványa volt Kollárnak. A népdalok iránti vonzalom folyvást uralkodik bennem. Az idevaló nép jó dalos. Különösen van sok alkalmi dala, s egészen sajátos szokása. Például mikor a házasulók összeeskettetnek, a pap udvarán, sőt midőn a lakodalmas háztól kiindulnak is, már foly a dal, nekieresztett teli torokból. Újév napján az egész falu daltól hangzik. A

50 **Mester Béla**

szolgálatot változtató legények korcsmában ülnek, isznak, majd az utcán végig ordítják búcsúdalukat. Ilyen már az itt következő:

*Eljött az új esztendő
És az új vasárnap;
Asztalhoz ülök magamnak:
Fizess ki, asszonyom!*

*Éven át fizettél
Ördöggel, pokollal,
De mostan fizess ki
Fehér tallérokka!*

*Akinek van apja,
Megyen az apjához,
Akinek van anyja,
Elmegyen anyjához.*

*De én, istenadta,
Nincs, akihez menjek stb.”
(Erdélyi 1961, 136–137. p.)*

Erdélyi tehát érdeklődéssel fordul a szlovák nyelv mint az őt mélyen érdeklő népdalok hordozója iránt, ismeri a nyelvet, hiszen még népdalfordításra is vállalkozik. Ugyanakkor valami hiányérzete, bizonytalanságérzete van; akkor lenne nyugodt, ha „grammaticae” tudná az „idevaló tót nyelvet”, vagyis akadémiai normák szerinti *standardizált* állapotban szeretne tanulmányozni egy *dialektust*. Ebben persze nehézséget okoz, hogy standardizált változatból *túl* sok (legalább kettő) áll a rendelkezésre. Ezek a bizonytalanságok azonban a gyakorlatban egyáltalán nem akadályozzák a szlovák népdalszövegek megértését, műfordítását és értelmezését. Mindössze egy héttel később ezt írja erről:

„Január 7. Mai naplómát nem gazdagíthatom jobbal, mint ha ide írom a következő tót népdalt, a nép ajka után (magyar fordításban):

*Megzúgnak a hegyek,
Megzúgnak az erdők,
Hova mentek
Az én ifjú ideim?*

*Az én ifjú időm
Nem élte örömet,
Az én ifjú nyaram
Nem élte világát.*

*Ifjuság, én ifjuságom,
Semmibe mégy nekem.
És ez mind azért.
Az én nem bánásom miatt.*

E népdalban föltűnő ez a kifejezés: »Nye uzsili szveta«: »Nem élte világát.« Minthogy a tót népdal a magyar faj szomszédságában van keletben, e frázist alkalmasint tőlünk vevé a szláv; különben is ezt más európai nyelv alig ismeri.

*Újság jött nekem
A lasztóci malomból,
Hogy az én kedveskémet
Fekete föld borítja.*

*És ha őt befődte,
Magának tulajdonítsa;
Miért enyeleg ő
A garád alatt.*

E népdalt egy tót leány költötte Kozmán vagy Kolbásán, ki mind a két szemére vak volt. Egy leányt agyonütött a kölyű vagy mi, és szeretője, a legény elment a vakhoz, hogy énekelné meg a leányt; s a vak dalnoknő a föntebbi népdalt rögtönözte.” (Erdélyi 1961, 140–141. p.)

* * *

Erdélyi és Szontagh szlovák nyelvre, saját szlovák nyelvtudásukra és nyelvhasználatukra való reflexiói meglepő összhangot mutatnak egymással annak ismeretében, hogy filozófiájuk és azon belül nyelvértelmezésük gyakorlatilag ellentétes. A legfőbb közös elem egyfajta bizonytalanság, a nyelvi standard mankóinak keresése, miközben a szövegértést, beszédértést, az ő egyes megjegyzéseik ellenére mégiscsak létező szlovák intézményesült magaskultúra történeteiben való tájékozódást a nyelvi standard általuk fölpanaszolt hiánya láthatóan nem befolyásolja. A rejtély nyitja bizonyára az ellentétes meggyőződések ellenére, azok mögött meghúzódó közös problémahagyomány. Így vagy úgy, de mindketten a lázas nyelvi standardkeresés elkötelezettjei, a magyar nyelvújítás gyermekei. Éppen ezt a problémahagyományt igyekeztem vizsgálni az eddigiekben a két bölcselet mélyen, de más meg gondolásból és más következményekkel megérintő filozófiai szakterminológia-alkotó folyamat tükrében. Úgy látszik, hogy azzal a nyelvállapottal, amely megítélésük szerint kívül esett az általuk a magyar közegben megszokott terminológiai és nyelvértelmezési viták keretein, már kevésbé tudtak mit kezdeni. Észreveszik ugyan az írott szlovák nyelv éppen a szemük előtt kibontakozó standardizálásának a folyamatát és e folyamat problémáit, azt azonban már képtelenek észrevenni, hogy a katolikus és a protestáns helyesírás összeegyeztetésének a

magyar nyelvben már megoldott feladata hasonló azzal, amit a szlovákoknál jelen időben látnak. A ruszinokat mint külön etnikumot és nyelvet pedig már észre sem veszik. Erdélyi Cselejben egy társaságban költi el az újévi vacsorát a helybeli „orosz pappal”, az viszont föl sem merül benne, hogy a helybeli szlávok nemcsak vallásukban, de szokásaikban, népdalaikban és nyelvükben is különbözhetnek. Könnyen elképzelhető pedig, hogy amikor a leírt lakodalmi szokás szerint „a pap udvarán” összegyűlnek a házasulandók és násznépük, más dalok más nyelvezettel voltak szokásban a görög és a római katolikus esküvők után. Alkalmasint ruszinok és szlovákok.

Irodalom

- Dávidházi Péter 2004. *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó.
- Erdélyi János 1961. *Válogatott művei*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Lukácsy Sándor; a bevezetést írta Wéber Antal. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Erdélyi János 1981. A hazai bölcsészet jelene. In Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona; a jegyzeteket írta T. Erdélyi Ilona és Horkay László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 25–102. p.
- Erdélyi János 1985. A tejárusnők. In Erdélyi János: *Úti levelek, naplók*. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta T. Erdélyi Ilona. Budapest, Gondolat, 31–34. p. [Az írás először 1842-ben jelent meg.]
- Fogarasi János 1840. Szontagh Gusztáv: Propylaeumok a' magyar philosophiához. Budán, a' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1839. *Figyelmező*, 4. évf. 12. sz. 182–186. p.
- Köteles Sámuel 1839. *Philosophiai anthropologia*. Kiadta a' Magyar Tudós Társaság. Budán, a' Magyar Kir. Egyetem' betűivel.
- Mester Béla 2014. Vita a magyarok őstörténetéről Világos után. In Sudár Balázs–Szentpéteri József–Petkes Zsolt–Lezsák Gabriella–Zsidai Zsuzsanna (szerk.): *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 349–359. p.
- Mester Béla 2018. „Szellem” versus „józan ész”. A sensus communis fogalmának parasztossá tétele és elidegenítése a magaskultúrától a filozófia és a nemzeti kultúra viszonyáról folytatott 19. századi vitákban. In Laczkó Sándor (szerk.): *Az idegen*. (Lábjegyzetek Platónhoz, 16). Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány–Magyar Filozófiai Társaság–Státus Kiadó, 229–246. p.
- Mészáros András 2014. Augustin Smetana – magyar szemmel (Egy recenzió eszmei háttere). In Mészáros András: *Széttartó párhuzamok. Esettanulmányok a magyar filozófia történetéből*. Dunaszerdahely–Pozsony, 2014, 132–154. p.
- Pukánszky Béla 2000. Német polgárság magyar földön. Budapest, Ludidus Kiadó. [Eredeti kiadás Franklin, 1940.]
- Philosophiai műszótár* 1834. Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság. Budán, a' Magyar Kir. Egyetem' betűivel.
- Ryle, Gilbert 1974. *A szellem fogalma*. Fordította Altrichter Ferenc. Budapest, Gondolat. [Az első angol kiadás 1949-ben jelent meg.]

- Szontagh Gusztáv 1827. A Literaturai Kritikás folyóirásokról. *Tudományos Gyűjtemény*, 11. évf. 7. sz. 91–103. p.
- Szontagh Gusztáv 1839. *Propylaeumok a' magyar philosophiához*. Budán, a' Magyar Kir. Egyetem' betűivel.
- Szontagh Gusztáv 1840. Köteles Sámuel: Philosophiai anthropológia. Kiadta a' Magyar Tudós Társaság. Budán, a' Magyar Kir. Egyetem' betűivel, 1839. *Figyelmező*, 4. évf. 12. sz. 177–182. p.
- Szontagh Gusztáv 1843. *Propylaeumok a társasági philosophiához, tekintettel hazánk viszonyaira*. Budán, Emich Gusztáv könyvárus bizománya.
- Szontagh Gusztáv 1850. Smetana s a philosophia közel kimenetele. *Új Magyar Museum*, 1. évf. 3. sz. 147–157. p.
- Szontagh Gusztáv 1851. Eszmecsere Toldy Ferencz és Wenzel Gusztáv társaimmal. *Új Magyar Museum*, 1. évf. 12. sz. 663–695. p.
- Szontagh Gusztáv 1857. Magyar Philosophia. Viszonzás Erdélyi János Munkájára: „A hazai bölcsészet jelene”. *Uj Magyar Museum*, 7. évf. 1. sz. 215–240. p.
- Szontagh Gusztáv. 2017. *Emlékezések életemből*. Szerkesztette Mester Béla. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet–Gondolat Kiadó.

BÉLA MESTER

PHILOSOPHY AND LANGUAGE – THE LANGUAGE OF PHILOSOPHY. THE LANGUAGE IDEOLOGIES OF TWO REFORM-ERA HUNGARIAN PHILOSOPHERS (JÁNOS ERDÉLYI AND GUSZTÁV SZONTAGH)

The study examines the question of how personal linguistic experiences influenced the language perception of 19th century Hungarian philosophers, their ideas about the nature and limits of linguistic cognition. The issue is exemplified by the language ideologies of two reform-era Hungarian philosophers from the north-eastern counties of Hungary, Gömör and Ung, János Erdélyi and Gusztáv Szontagh. The first part of the study presents the structural change of the European philosophical public that makes people of the time sensitive to the phenomena of language use, then the next part compares the statements of the two philosophers on Hungarian philosophical terminology, presenting their underlying conflicting philosophical presuppositions. Finally, the author compares their reflections on the Slovak language, which is equally well spoken by the two Hungarian philosophers, looking for an answer to the question of how the opposite philosophical position and the resulting different approach to languages can lead to an almost identical perception of the Slovak language by both authors.